

**MAHMUDXO‘JA BEHBUDIY MAQOLALARIDA
MILLAT MANFAATLARINING IFODALANISHI**

O‘rinboyeva Mubinabonu Iqboljon qizi
Andijon davlat pedagogika instituti
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi
2-bosqich talabasi

Kalit so‘zlar: idorasi mustaqala, idorai marshruti, idorai ruhoniya, hukumat, mashvarat

Annotatsiya: Ushbu maqolada jadid adabiyotining yetuk namoyandalaridan biri Mahmud,o‘ja Behbudiyning ijtimoiy siyosiy maqolalarida millat manfaatlarini ifodalanishi,tenglik,mustaqillik,millatparvaelik tushunchalari yoritilgan

Mahmudxo‘ja Behbudiy, eng avvalo, milliy uyg‘onish harakatining ulkan siyosiy rahnamosi sifatida maydonga chiqdi. Shuning uchun ham mutaxassislar uni —Turkiston jadidchilik harakatining boniysil 27, deya e‘tirof etadilar. —Murakkab va fojiali asrda yashab, o‘zbek xalqining ijtimoiy, madaniy va ma‘rifiy taraqqiyotiga bebaho hissa qo‘shgan28ini ta‘kidlaydilar. Manbalarning guvohlik berishicha, siyosat bobida u o‘tkir nazariyotchi, shuning barobarida, faol amaliyotchi ham bo‘lgan. Bu boradagi nazariy qarashlari uning —Kitobi muntaxabi jug‘rofiyai umumiy va namunai jug‘rofiyal darsligida, —Duma va Turkiston musulmonlari, —Xayr ul-umuri avsatuhol, —Muhtaram amarqandiylarg‘a xolisona arz va shu kabi maqolalarida ifodasini topgan. —Kitobi muntaxabi jug‘rofiyai umumiy va namunai jug‘rofiyal darsligida Behbudiy o‘sha davrdagi boshqaruv usullari haqida qimmatli ma‘lumotlarni beradi. Zero, millat yoshlarining siyosiy ongini yuksaltirish, avlod dunyoqarashini o‘stirish ziyolilar oldida turgan dolzarb vazifalardan, taraqqiyotning muhim omillaridan edi. Behbudiy o‘sha davrga xos uch xil boshqaruv usuli haqida yozadi:

- 1) idorai mustaqalla (idorai mutlaqa);
- 2) idorai mashruta; 3) idorai jumhuriyat29

Allomaning yozishicha, “idorai mustaqalla”ning o‘ziga xos xususiyatlari quyidagilardan iborat: - bunda hukmdorning istagi – qonun, ya‘ni u sohibi ixtiyor. Boshqacha aytganda, vakolatlari mutlaqo cheklanmagan; - qo‘l ostidagi barcha majlis, maslahatxonalar xukmdorga bo‘ysunadi, uning aytgani aytgan, degani degan; - hukumat, valiahdlik qoidalari asosida, —o‘shal hukumatni qo‘ygan tartib va tadbirig‘a muvofiq bo‘ladi.

Idorai mustaqalla davlat boshqaruvining monarxiya usuliga to‘g‘ri keladi. Behbudiy tahlil etgan ikkinchi usul – idorai mashruta mana bu xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- bu hukumatga tobe odamlar aksari dunyodan xabardor ilm ahllari. — El va urug‘lari ilm, hunar va dunyo ishlarig‘a taraqqiy qilgan;- fuqarolar o‘z oralaridan insofli, ilm va dunyodan xabardor kishilarni o‘zlariga rahbar va boshqaruvchi vakil etib saylaydilar;— saylangan vakillarni podshoh muqarrariy mahkamalarg‘a, mamlakatdorlik ishlarig‘a jamlaydi... Alarni(ng) majlis va mahkamalarini

—millat majlisil, —maslahatxonall, —parlamentl, —go’sudarski dumll, —majlisi sinodiyll, —el majlisil degan ismlar ila yod qiladurl; - —Millat majlisil a’zolari hukumatni mashvarat bilan boshqaradi.

Hukmdor bu majlis amriga bo’ysunadi. Mamlakat taqdiri bilan bog’liq masalalarni shu majlisda muhokama etmay, o’z xohishicha hal etolmaydi. Mamlakat boshqaruvining bu usuli konstitutsiya va parlamentga tayanuvchi davlat xususiyatlariga muvofiq keladi. Parlament, дума, senat, millat majlisi singari qonun chiqaruvchi organlar haqida bundan yuz yil avval fikr yuritgani Behbudiyning siyosatchi sifatida nechog’lik yetuk bo’lganidan darak beradi. Behbudiy ta’riflagan uchinchi usul – idorai jumhuriyatning o’ziga xosligi quyidagilarda namoyon bo’ladi: - aksar fuqarosi ahli ilm. Keng dunyoqarashli aholi saylagan vakillar o’z amlakat va hukumatini boshqarmog’i uchun oralaridan bir nafar donishmand odamni boshliq etib saylaydi. U —raisi jumhuriyatll, —sadrinishini millatll yoki —prezidentll deb ataladi; - bunday hukmdor har bir hukm va amrini —Millat majlisil tuzib bergan dasturulamal, ya’ni qonun va nizomnomalarga muvofiq amalga oshiradi; - bu usul asosida boshqariladigan hukumatda —Millat majlisil katta vakolatga ega. Hatto vazir va unga tenglashtirilgan mansabdorlarni taftish qilish, tergovga tortish, lavozimidan ozod qilish huquqlariga ega. Behbudiy olamda kechayotgan voqelik mohiyatidan xabardor, siyosiy vaziyatni to’g’ri baholay biladigan yetuk arbob edi. Uning —Xayr ul-umuri avsatuholl maqolasidagi fikrlar ham buni tasdiqlaydi. —Hozir Rusiya davlati(ning) tariqi hukmronligi noqis ekanligiga har bir xabarlik kishi iqror etar, – deb yozadi Behbudiy. – Davlat qonunlarini(ng) isloh va tajdidig’a har kim moyildurl.

Bugun mamlakatimizda ko’ppartiyali tizim real voqelikka aylandi. Behbudiyning bundan bir asr muqaddam siyosiy partiyalar haqida bildirgan fikrlari Vatan va millat manfaatini ko’zlagani, bugungi kun uchun ham ahamiyatli ekani bilan diqqatga sazovordir. Alloma —Rusiyadagi barcha xaloyiq... necha aslu asosg’a bo’lunganli, —bu siyosiy firqalarni(ng) har birig’a har bir mazhab va din ahlidan qo’shulganli haqida fikr yuritar ekan, to’rt siyosiy partiya faoliyatiga baho beradi. Ular: 1) buyro’kratiyai mustabid; 2) kadet mashruta; 3) Sotsialdemokraticheski (ishtirokiyuni ommaviyun); 4) Rusiya musulmonlari ittifoqi firqalaridir Behbudiy siyosat bobida nainki yetuk nazariyotchi, zo’r amaliyotchi ham bo’lganini ta’kidlagan edik. Birgina misol. U 1907 yildayoq (Turkiston muxtoriyati e’lon qilinishidan o’n yil oldin!) —Turkiston madaniy muxtoriyati loyihasillni tuzib, ko’rib chiqish uchun Rusiya Davlat Dumasiga taqdim etgan edi. Mazkur loyihani 2001 yili Haarlemda (Hollandiya) nashr etilgan —Turkistonda yangilik harakatlari va ixtilollar. 1900-1924ll nomli to’plamdagi matn asosida o’zbek matbuotida ilk marta professor Begali Qosimov e’lon qilgan.³³

Mana, u mazkur loyihada nimalarni yozadi: —Millatimizi iste’dodsiz va idorai doxiliya va aftonomiyani(ng) ijro va hizig’a qodir emas zam eduvchilar (gumon qiluvchilar, albatta xato edarlar. Ovrupoyi rus musulmonlaridan ziyodaroq aftonomiyani Turkistong’a berilmog’i lozimdur. Azbaski (chunki), turkistonlilar hanuz doxilan o’zini o’zi idora edar. Va ovrupoyi Rusiyadagi qardoshlarimizdan ixtiyorlidurlarl. Behbudiyning chinakam siyosatdonligi yana shunda ko’rinadiki, u Turkiston Idorai ruhoniya va doxiliya mahkamasi va shu’balarida faoliyat yurituvchi mas’ul shaxslar tarkibi haqida aniq tavsiyalar berish barobarida o’lkada yashovchi shia mazhabi vakillari, shuningdek, yahudiylar masalalarini ham e’tibordan chetda

qoldirmaydi. Jumladan, uning fikricha, —Turkiston Idorai ruhoniya va doxiliyasida hama yerli yahudiylerden saylov ila bir nafar yahudiy olimi ishtirok edar. Shuningdek, —...shi'atul mazhab musulmonlarini(ng) faqat rusumi mazhabiyalari to'g'risinda oid teyishli fatvolarni Zakavkaz shi'a shayxulislom majlisindan so'rab, ul qarorg'a muvofiq shi'alar ila rusumi mazhabiya haqinda muomala edar. Boshqa vajhg'a sunniy ila shi'a orasig'a farq bo'lmasa kerak. Ushbu fikrlarga tayanib, Behbudiy tuzgan —Turkiston madaniy muxtoriyati loyihasida o'lkada yashovchi o'zga din va mazhabdagi kishilar huquqini ham to'liq kafolatlash nazarda tutilgan, deyish mumkin. Bu, o'z navbatida, Behbudiy millat va milliyat masalalarini mezon deb bilar ekan, boshqalar huquqini kamsitishdan, azamattalablik (shovinistik) qarashlardan ancha baland turganini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

I. MANBALAR:

1.1. Маҳмудхўжа Беҳбудий. Танланган асарлар. 3-нашри. (Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.Қосимов). Тошкент, Маънавият, 2006

1.2. Ўзбек миллий уйғониш адабиётига материаллар. (Нашрга тайёрловчилар: Б.Қосимов, У.Долимов, Н.Жабборов). Тошкент, —Университет нашриёти, 2004.